

Arbejdererindringer brugt etnologisk-teologisk

Nynne Helge: Familien Jensen og Vorherre. Religionens plads i københavnske arbejderfamiliers kultur og livsform 1870-1950 - med særlig vægt på perioden før 1920. Udgivet af Institut for Systematisk Teologi på Københavns Universitet, 1996, 187 s., kr. 100.-, ISBN 87-983189-3-4.

Med undtagelse af enkelte rettelser er denne bog identisk med Nynne Helges ph.d.-afhandling i praktisk teologi fra 1994. Arbejderhistories læsere vil kende hovedtrækkene i afhandlingen fra Arbejderhistorie nr. 4, 1995.

Kort fortalt drejer det sig om en afdækning af den københavnske arbejderbefolknings forhold til religionen i hverdagen og til højtid og fest. Her kan i flæng nævnes nogle af de spørgsmål, der stilles og søges besvaret i afhandlingen: Hvilken rolle spillede kirken for arbejderfamiliens moralske holdning? Hvornår benyttede man sig af kirkens tilbud? Hvordan var skolens religionsundervisning? Hvem i familien tegnede den religiøse holdning? Hvordan var synet på folkekirken blandt arbejderne? Hvad med vækkelsesbevægelserne? Og ikke mindst: Kampen mellem kirken og arbejderbevægelsen om arbejdernes sjæle.

Bogen er delt i to hovedafsnit: Hverdagsliv og religion og Livsforløb, livsformer og religiøsitet. Det første er generelt, det sidste en minutiøs gennemgang af fire typer arbejderfamilier. Til dette formål er udvalgt fire konkrete familier repræsenterende henholdsvis den klassebevidste, den ressourcetsvage, den selvhjulpne og den religiøse arbejderfamilie.

Kildegrundlaget for afhandlingen er 100 af de erindringer, der blev indsamlet af Nationalmuseet fra 1951 og årene herefter. De er skrevet af arbejdere, som var børn i slutningen af forrige århundrede. Tallet 100 signalerer noget statistisk. I etnologi er det en enorm mængde, i andre fag er det et meget lille materiale at bygge på, og vil man tilføje, så er de oven i købet ikke statistisk udvalgt. Etnologen Helge kan antagelig prise sig lykkelig over, at hun kunne finde så mange, der var brugbare.

Forfatteren skjuler ikke erindringerens svagheder: Nationalmuseet rettede i sin tid henvendelse til fagbevægelsen med opfordring til at skrive og indsende livserindringer, og der var derfor fra starten en overvægt af fagligt organiserede berettere. Af beretterne var 747 fra København. Nynne Helges udvælgelseskriterier har været, at beretteren skulle være født eller opvokset i København, at beretningen skulle indeholde en eller anden form for omtale af eller stillingtagen til religiøse forhold, at der skulle være flest muligt kvindelige berettere med, og at der skulle være en nogenlunde ligelig fordeling mellem faglærte og ufaglærte barndomshjem. Ved udvælgelsen blev der lagt vægt på objektiv og ikke subjektiv klassetilknævning.

Af de ialt 2305 berettere var kun en fjerdedel kvinder, så der var også en kønsmæssig slagside. I forbindelse med en vurdering af erindringerens kvalitet kommer forfatteren med en interessant betragtning: De stræbsomme og/eller politisk bevidste mandlige arbejdere med en holdning til, at det kunne nytte at kæmpe for sig selv eller for sin klasse er ofte skarpe iagttagere og berettere. I modsætning hertil

følte mange kvinder af denne generation, at deres liv ikke var noget, de selv havde haft væsentlig indflydelse på, og deres livs-fremstilling prægedes derfor af resignation og underkastelse.

Det er virkelig godt, at nogen har turdet give sig i kast med det gamle materiale. Forfatteren kan ikke lastes for dets oprindelige repræsentative slagside, men selvfølgelig kunne man ønske, at man kunne få noget at vide om alle dem, der ikke vidste noget om indsamlingen, og derfor ikke skrev deres erindringer, om alle dem, der ikke havde lyst, vilje eller evne til at skrive - eller i det hele taget om alle dem, der levede dengang. Tanken er besnærende, men kravet urimeligt.

Bogen er en "billigbog", liggende A4-format med en velgenemtænkt lay-out og lige så velvalgte illustrationer, der ofte er i streg, men hvor foto og maleri er forbavsende godt gengivet. Den valgte bogstavtype virker dog noget tung. Det ville have været skade, hvis ikke denne afhandling var blevet trykt, men ærgerligt, at der ikke fra universitetets side har været mulighed for at ofre en rigtig bogudgivelse. Til allersidst skal tilrettelæggeren og forfatteren have ros for anbringelsen af noterne; det er virkelig en bekvemmelighed at have dem lige ved siden af teksten, noget det brede format har indbudt til.

Anne-Lise Walsted

Borgerskabet og industriarkitektur

Matthew Jefferies: Politics and Culture in Wilhelmine Germany. The Case of Industrial Architecture, Berg Publishers, Oxford/Washington D.C. 1995, 318 s., £ 39.95, ISBN 0-85496-945-4.

Hovedtemaet i Jefferies bog er det tyske borgerskabs forhold til kultur, økonomi og politik fra 1850'erne til omkring 1. Verdenskrig med hovedvægt på kejsertiden. Dvs. den periode hvor industrialiseringen indtil omformede landets erhvervs-mæssige og sociale struktur og udtil gjorde tysk industri til Europas stærkeste.

Det mest interessante er dog ikke temaet, men indfaldsvinklen idet bogens omdrejningspunkt er en analyse af industriens arkitekturudvikling. Med denne som medie efterspores det ekspanderende borgerskabs økonomiske og ideologiske ambitioner samt Tysklands politiske og kulturelle moderniseringsgrad. Bogen skal da bl.a. også ses som et indlæg i debatten om, hvorvidt der var en vis modernitet i kejserriget.

Politics and Culture ... kan samtidig læses som det tyske industriborgerskabs delvist guide-vejen frem mod et selvstændigt kulturelt og politisk udtryk. Et udtryk som matchede den teknologiske udvikling og klassens økonomiske og sociale position. Jefferies værk rummer ikke en hurtig indføring i det arkitektoniske formsprogs forskellige faser og deres baggrund. Dertil er den nok for tung og detaljeret. Den bygger således på - og henviser til - et meget stort kildemateriale, hvis rygrad udgøres af et omfattende antal konkrete ek-

sempler, som præsenteres i tekst og billeder. Men dette er samtidig bogens særpræg og styrke. Specielt fordi de omtalte bygninger, deres bygherrer og arkitekter løbende sættes ind i deres historiske sammenhæng i al dens økonomiske, kulturelle og sociale kompleksitet. Hverken selvforklarende kunsthistorie eller mekanisk materialisme levnes derimod nogen videre forklaringsværdi.

Forfatteren bevæger sig tilsyneladende hjemmefantastisk på såvel mikroplanet blandt navngivne aktører som i de mere generelle luftlag. Flere steder kræver det dog en vis årvågenhed ikke at drukne i empirien. Ligesom der kan opstå usikkerhed om dens aktuelle status, f.eks. hvorvidt der er tale om bevisførelse for noget generelt eller blot om eksempler herpå. Tålmodig genlæsning opklarer det nu i reglen.

Det beskrives hvorledes industribygningerne før 1850'erne var baseret på de før-industrielle traditioner. En slags tidlig "funktionalisme" hvor nytteværdien var i centrum. Men også den biedermeierske villa-arkitektur med dens prioritering af enkelhed og anvendelse af lokale håndværkere gav inspiration til den tidlige industriarkitektur.

Overgangen fra denne prunkløshed og til det oppustede historisk-inspirerede byggeri diskuteres i lyset af borgerskabets ændrede rolle efter 1848 revolutionen. Der tales om en "feudalisering" af arkitekturen. Forfatteren mener nu ikke, at skiftet blot og bart afspejler borgerskabets tabte selvtillid og orientering i retning af aristokratiet. Vel blev der nu bygget industrianlæg, som efterlignede paladser og middelalderfæstninger. Men ifølge Jefferies kom den vigtigste impuls til de

mere dekorative og mindre praktiske bygningsformer faktisk fra det liberalistiske Storbritannien og kun i mindre grad fra det tyske aristokrati. Desuden lå den nye tekstilindustri typisk i bycentre, hvor bygningerne også havde en repræsentativ funktion. Som læser aner man tillige sammenhængen mellem fæstningsarkitekturen og så den autoritære ledelsesform og militære arbejdsdisciplin indenfor murene.

Gründerperioden fra omkring 1870'erne forte til hurtige stilskift - og mange blandinger. Denne historicisme, med dens udadvendte og pralende sammenkog af gamle stilarter, fik en statsautoritær håndsrækning fra kejser Wilhelm d. 2. Hans højhed accepterede nemlig kun facader, der indeholdt en genkendelig stil.

Såvel historicismen som industrialiseringens dramatiske påvirkning af miljøet blev i begyndelsen af 1900-tallet imødegået af den aktivistiske bevægelse Heimatschutz, som med en vis succes agiterede for en lokal og traditionstro arkitektur. Jefferies giver denne kultur-konservative bevægelse en grundig behandling, idet han ønsker at nuancere dens eftermæle. Den ses som mere end blot en reaktionær bevægelse, hvoraf nogle aflederne senere flirtede med nazismen.

Set i lyset af et nutidigt progressivt/reaktionært skema og afluset for sine nationalromantiske træk fremtræder Heimatschutz' krav om hensyntagen til følsomme naturområder og lokal byggeskik heller ikke helt tosede. Og som forfatteren bemærker, var Heimatschutzbevægelsens anti-urbanisme ikke et specielt tysk fænomen. F.eks. stod City Garden Movement i England for noget tilsvarende. For

egen regning kan nævnes, at bl.a. Steen Eiler Rasmussen samt foreningen "Bedre Byggeskik" havde et beslægtet arkitektursyn. Denne kreds talte bl.a. arkitekterne Ivar Bentsen og Kay Fisker, som med deres splejsning af tradition og funktionalisme var alt andet end reaktionære. Men ellers var Heimatschutz symptomjægere. For de mente oprigtigt, at bygninger, som var harmoniske i såvel arkitektur som i forhold til landskabet og fortiden, også kunne medvirke til at (gen-)skabe den sociale harmoni.

Størst opmærksomhed giver forfatteren Deutscher Werkbund (DWB) fra 1907, som formåede at samle normalt så adskilte verdener som politik, kunst og forretning. Det var en eksklusiv forening, der foruden arkitekter og kunstnere, talte avancerede virksomheder som bl.a. Siemens, AEG og BASF blandt sine medlemmer. Samtidig var bevægelsen via sin leder, den fremtrædende rigsdagspolitiker Fr. Naumann, tæt forbundet med det venstreliberale parti.

Jefferies beskriver Werkbund, som et tilholdssted for den mest moderne fraktion indenfor borgerskabet. Og som sådan var den i konflikt med såvel "østfrontens" agrare magthavere som "vestfrontens" tunge industri. Samtidig frygtede man for arbejderbevægelsens hastige vækst. DWB's ideologi bar præg af nyliberalisme og kristen socialisme iblandet aggressiv nationalisme.

Målet var at gøre "Made in Germany" til et kvalitetsstempel. Højkvalitetsarbejde skulle give industrien en gennemslagskraft på de internationale markeder. Midlet var bl.a. en tættere forbindelse mellem kunst og produktion med Werkbund i formidlerens

rolle. Man antog desuden, at dette ville øge selvrespekten og arbejdsglæden hos industriarbejderne, som så ville kvittere med en øget produktivitet samt en (gen-)opretning af den sociale harmoni. Altså æstetik og etik omsat i øget økonomisk styrke og klasseforsoning.

Der kom nu aldrig en klar Werkbund-stil. Men der var en fælles afstandtagen fra historicismen samt en dyrkelse af det enkle og ærlige byggeri og design, hvor funktionen blev reflekteret i den arkitektoniske form. Ikke tilfældigt finder man den senere Bauhaus-funktionalist W. Gropius som aktivt medlem. Denne spændende forbindelse gøres der desværre ikke noget videre ud af.

Werkbunds indsats beskrives som succesfuld, når det gælder moderniseringen af industriens arkitektur og produkternes kvalitet og design samt markedsføring. Derimod fik man ikke udviklet de såkaldte kvalitetsarbejdspladser, som også kun var diffust defineret. Og som ramte ned lige midt i modsætningsforholdet mellem kapital og arbejde, som DWB, trods ambitioner herom, naturligvis heller ikke formåede at ophæve.

De få steder, hvor Werkbunds projekt diskuteres af folk fra arbejderbevægelsen, som f.eks. Karl Liebknechts afvisning af et ægteskab mellem kunst og industri under kapitalismen, fremhæver denne vinkels ubrugte muligheder. Ikke mindst i betragtning af den rolle arbejderne tildeles i Werkbunds univers og reelt får i samtiden. Men ellers er det en god og ordrig bog at blive klog af; derimod er billedsiden teknisk set ringe.

Kenn Schoop

Svenske agitationspjecer

Olle Josephson og Marie Hedström: "Akta er för socialdemokraterna!". Den tidiga arbetarrörelsens agitationshroschyror, Arbetarnas Kulturhistoriska Sällskap, Stockholm 1995, 259 s., skr. 100.-, ISBN 91-970429-1-9

Arbetarnas Kulturhistoriska Sällskap er vel verdens ældste arbejderhistoriske forening; siden mellemkrigstiden har foreningen udgivet et tidsskrift, der ofte indeholdt værdifuldt materiale. Tidsskriftet blev afløst af en årbog, der de sidste ca. 15 år er udgivet i samarbejde med Arbetarrörelsens arkiv og bibliotek, det foreliggende bind er 1995-årgangen.

Det indeholder følgende afsnit: Olle Josephsons indledning (s. 7-51) om den tidlige arbejderbevægelses vidtfavnende agitationspjecer. Han gennemgår her de efterfølgende 14 genoptrykte pjecer, som faktisk spænder vidt og er forfattet af så kendte navne som f.eks. August Palm, Axel Danielsson, Robert Blatchford, Per Albin Hansson, Z. Höglund, Kata Dalström og ikke at forglemme den indvandrede dansker Rasmus Hansen. Den sidste skrev adskillige pjecer, den her gengivne på otte sider kom i ni oplag fra 1894 til 1907 i over 100.000 eksemplarer. Det var en af de populære pjecer, bl.a. fordi den "skrevs i rätt tid vid det fackliga uppsvingets början" (s. 29). Endelig findes Marie Hedströms bibliografi "Agitationsbroschyror utgivna inom arbetarrörelsen 1881-1909" (s. 197-259).

I 1881 holdt August Palm det første socialistiske foredrag i Sverige og i 1909 tabtes storstrejken. Omfangskriteriet er

mindst 4 og højst 64 s. og flere andre kriterier anvendes for at afgrænse emnet, f.eks. at organisationstryk som protokoller og beretninger ikke er agitationsbroschyror. Det medfører, at bibliografien er på 178 numre, et ganske betragteligt antal sammenlignet med hvad der udgaves i Danmark, hvor Tove Svendsen har registreret 471 numre for perioden 1871 -1919 for alle udgivelser fra arbejderbevægelsen, dvs. inklusive de udgivelser, som her er udelukket. Bibliografien har person-, pseudonym-, institutions-, titel- og emneregister.

Udgivelsen har sammenhæng med projektet "Arbetarrörelsen och språket", som i løbet af 1996 kommer til at udgive fire bind med projektets resultater. "Akta er för socialdemokraterna" indgår delvis i anden form i den samlede udgivelse. Men præsentationen af de 14 pjecer sammen med bibliografien giver et godt indtryk af den tidlige svenske arbejderbevægelses organisationsformer og agitationssprog, og har således klart en berettigelse som selvstændig udgivelse. Bogen kan bestilles fra Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

Gerd Callesen

SF 1960-68

Jens Kragh: Mellem socialismens velsignelser og praktiske fremskridt. SF 1960-68, Odense Universitetsforlag, Odense 1995, 297 s., kr. 250.-, ISBN 87 7838 075 8

Selv om arbejderbevægelsen har spillet en helt central og internationalt set interessant rolle i efterkrigstidens økonomisk-politiske system i Danmark, hørte arbejderbevægelsens partier

og faglige organisationer mildest talt ikke til de topprioriterede emner, da forskerne bag forskningsinitiativet Dansk Politik under Forandring 1945-85 fordelte den store bevilling fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Det er derfor symptomatisk, at det først er publikation nr. 14 fra forskningsinitiativet, der henter sit emne fra arbejderbevægelsen, og det er ligeså symptomatisk, at der er tale om forskning, der ikke har været finansieret af forskningsinitiativet selv.

Jens Kraghs bog om SF i perioden 1960-68 er skrevet som led i et kandidatstipendium ved Institut for Samfundsfag på Københavns Universitet. Bogen udgives blot som eksternt manuskript i forskningsinitiativets publikationsserie.

Bogen tager afsæt i Jens Kraghs tidligere bøger om SF's dannelse og første år. Men i modsætning til disse bøger er den nye bog stramt styret af en meget politologisk problemformulering og begrebsapparat. Det er der kommet noget godt (ny detailviden) og noget mindre godt (en række ubesvarede spørgsmål) ud af.

Jens Kragh tilslutter sig i sin indledning næsten kritikløst Gunnar Sjöbloms politologiske partiteori og begrebsapparat, og han bruger derefter resten af bogen til en deltaljeret gennemgang af SF's adfærd og politik.

Den politologiske tilgang er stærkt styrende for både emneafgrænsning, analytisk tilgang og fremstillingsform. Med Gunnar Sjöblom i ryggen hævder Jens Kragh, at SF's overordnede målsætning, ligesom alle andre partiers, kan beskrives som at "påvirke de autoritative beslutninger vedrørende fordelingen af værdier indenfor det politiske

system." Efter således at have valgt sig ind på den politologiske hovedlandevej, operationaliserer Jens Kragh denne tilgang på en måde, der yderligere afskræmmer ham fra en bredere tilgang.

Jens Kragh indskrænker sin analyse til en beskrivelse af SF's parlamentariske politik og adfærd, de partiinterne forhold og partiets adfærd i forhold til interesseorganisationer og græsrodsbevægelser. I løbet af bogen viser det sig yderligere, at den parlamentariske politik og de partiinterne forhold prioriteres langt højere end partiets adfærd i forhold til f.eks. fagbevægelsen. Bogens primære opgave bliver at analysere SF's evne til at maksimere den parlamentariske indflydelse.

Bogen gør mindre ud af at analysere partiets evne til at maksimere sin indflydelse hos vælgerne, fagbevægelsen, lejerorganisationerne og græsrodsbevægelser. Noget, der slet ikke analyseres, er det direkte samspil mellem SF som parti og de sociale klassekræfter, f.eks. SF-ernes ageren i fagbevægelsen og på arbejdspladserne.

Et andet felt, der ligeledes ikke analyseres nærmere, er, hvorledes SF's adfærd påvirker andre aktører på den politiske arena. Her tænkes først og fremmest på Socialdemokratiet og den socialdemokratiske dominerede fag- og lejerbevægelse.

Konsekvensen af dette til- og fravalg i analysen bliver, at Jens Kragh får svært ved at finde et præcist mål for det, han selv har sat sig for at måle, nemlig SF's "programrealisering". De tilløb, der er til analyse af sammenhængen mellem politisk adfærd og social opbakning, sker ud fra en meget registrerende tilgang og en mekanisk-rationel forkla-

ringsmodel. Læseren må nøjes med en minutiøs gennemgang af SF's parlamentariske politik og en række registreringer af ændringer i SF's sociale sammensætning.

Med denne tilgang har Jens Kragh afskåret sig fra en række spændende analysefelter: Hvordan præges partiets politik og adfærd af sociale og politiske erfaringer hos de arbejdere, mellem-lagsgrupper og intellektuelle, der udgør partiets bagland? Og hvordan bidrager partiet omvendt til at give disse gruppers sociale erfaringer politisk udtryk? Hvad er det for en dialektik mellem parti og sociale klassekræfter, der gør, at SF i løbet af 1960-erne udvikler sig fra at være et udpræget (mandligt) arbejderparti for de 30-50-årige til i højere grad at være et parti, der tiltrækker funktionærer, kvinder og unge?

Med sit politologiske afsæt i den politiske kamp om "fordeling af værdier" kunne Jens Kragh have valgt at analysere samspillet mellem parti og de dominerende værdisystemer hos de sociale klasser. Han ville have kunnet hente inspiration i både den konsensus- og den konfliktteoretiske sociologi, som ud fra hver sit udgangspunkt har beskæftiget sig med denne type problemfelt.

Men bogen har en anden force. Den giver ny indsigt i de partiinterne uenigheder, der endte med partiets splittelse og dannelsen af Venstresocialisterne i 1967. Jens Kragh argumenterer for den tese, at uenighederne i perioden 1960-68 først og fremmest drejede sig om taktikken og strategien i forhold til konkret lovgivning og i forhold til Socialdemokratiet.

Kragh lokaliserer en strøm-

ning, der mente, at SF bedst styrkede partiets troværdighed og indflydelse ved at stille sig åbent over for forhandlinger og kompromisser om partiets standpunkter. Heroverfor stod en anden strømning, der mente, at partiet bedst øgede sin troværdighed og indflydelse ved at holde fast i principperne og ved at markere SF som et alternativ til de øvrige partiers politik.

Uenighederne var således ifølge Jens Kragh mere taktiske end egentlig principielt politiske og strategiske. Kragh argumenterer overbevisende for den tese, at denne type uenighed i løbet af 1960-erne hobede sig op og blev grundlag for parti sprængningen i 1967. Fra at være uenigheder, der gik på kryds og tværs, samlede de sig mere og mere personmæssigt, således at man i stigende grad kunne tale om fløje og til sidst om egentlige fraktioner i partiet. Der blev skabt en "formandens gruppe" omkring Aksel Larsen, Morten Lange, Jens Maigård og Gert Petersen og "oppositionen" omkring folk som Willy Brauer, Kai Moltke, Erik Sigsgård og Preben Wilhjelm.

Jens Kragh viser, hvorledes partisplittelsen i 1967 delte partiet i en højrefløj, der hentede sin opbakning hos de grupper, der havde domineret partiet ved dets dannelse i 1959, nemlig arbejdere, mænd, de 40-59-årige og forhenværende DKP-ere, mens VS-fløjen hentede sin primære støtte hos de nye SF-grupper, funktionærer med videregående uddannelse, kvinder, 30-49-årige og tidligere uorganiserede.

Lidt forenklet kan man sige, at SF i 1967 mistede en stor del af de sociale kræfter, som SF havde formået at samle op i løbet af 1960-erne. Jens Kraghs bog bi-

drager til at dokumentere, at sådan gik det. Men han har derimod ikke så meget at sige os, når det gælder om at forklare, hvorfor det gik sådan.

Det er lykkedes for Jens Kragh "at fremlægge ny og øget detailviden om SF i den nævnte periode", sådan som han selv har ønsket det. Det gælder både detailviden om partiets parlamentariske politik og viden om den partiinterne udvikling. Men vi mangler endnu den bog, der analyserer udviklingen og dynamikken i samspelet mellem SF som (parlamentarisk) parti og partiets sociale bagland.

Bent G rave sen

Køn og kultur i KFUK 1883- 1940

Hilda Rømer Christensen: Mellem hackfische og pæne piger. Køn og kultur i KFUK 1883- 1940, Museum Tusulanum, København 1995, 294 s., kr. 268.-, ISBN 87-7289-286-2

Hilda Rømer Christensen (HRC) har skrevet en meget flot historie om KFUK i perioden 1883 - 1940. Hensigten med bogen har været at vise den rolle, som KFUK spillede for betydelige dele af de danske kvindegenerationer fra 1880'erne op til 1940. Som organisation var KFUK iflg. HRC rammen om oplevelser i ungdomstiden, som for mange blev en kulturel bagage for resten af livet. Hvad var det ved KFUK, der øvede en sådan tiltrækning på unge kvinder igennem denne lange periode, spørger HRC og søger efter en forklaring, der går ud over "den fordomsfyldte konstatering af, at kvinderne simpelthen var bagefter", som hun skriver. Der-

næst mener forfatteren i historien om KFUK at kunne finde en ny, i hvert fald en anderledes fortolkning af, hvordan kvinder fra slutningen af det 19. århundrede indrettede sig på at leve et kvindeliv i det moderne samfund. Det handler om at se KFUK som led i en moderniseringsproces og som en historie om, hvordan nogle mennesker fandt sig tilrette i det nye moderne samfund. "KFUK blev for mange kvinder det sted, hvor de kunne pleje religiøse og følelsesbetonede interesser samtidig med, at organisationen åbnede op for at afprøve de nye livsmuligheder, for en identitetsgivende virksomhed og en kristelig kvindekariere", som det formuleres i indledningen. "På den måde synliggør KFUKs historie også en gradvis moderniserings- eller civilisationsproces, hvis form og indhold går på tværs af den måde, hvorpå vi har vænnet os til at tænke på det moderne kvindeliv", hedder det sammesteds.

Ud fra sådanne overvejelser har HRC lagt tre antagelser til grund for sin undersøgelse: Den første er, at KFUK repræsenterede en speciel konservativ modernitet, der åbnede op for nye rum og muligheder for kvinder. Den anden antagelse har været at studere KFUK som en særlig form for konsensuspræget organisationstype. Konflikter var ikke velsete inden for organisationens rammer, og det er forfatterens opfattelse, at KFUK udviklede "et helt speciale i konfliktundvigelse". Den tredje antagelse går på, at KFUK viste, at modernisering og sekularisering ikke nødvendigvis fulgtes ad. KFUKs historie var et vidnesbyrd om, hvordan det moderne samfunds tidlige gennembrud ledsagedes af ny religiøs radikalisme, mener

HRC. Det er en prisværdig åben og fordomsfri måde at gå til et emne som KFUK på. De indledende kulturteoretiske overvejelser, om bl.a. det brede kulturbegreb og den britiske subkulturteori, er skrevet med overblik og beherskelse.

I den første historiske del skildres KFUKs udvikling fra starten i 1880'erne frem til 1920. Det er klart, at der i et foretagende som KFUK var både et vækkesaspekt og et socialt aspekt. Det er lidt vanskeligt at afgøre ud fra HRC's bog, hvor meget det religiøse og hvor meget det sociale betød i KFUK. Selvfølgelig har vi her at gøre med to sider af samme sag. Det religiøse fællesskab var tillige et socialt fællesskab. Alligevel kunne det være interessant at vide, om det var møderne med sang, bøn, taler o.l. der skabte sammenholdet? Eller om det var festerne, sommerlejren o.l., der trak de unge kvinder til? Den slags spørgsmål kan kun belyses ved at gå tættere ind på det lokale foreningsliv. Møderne var ryggraden i KFUM og KFUKs arbejde, og iflg. HRC, forsøgte de unge i byerne ud fra et mere lyst og optimistisk syn at skabe "en mere dynamisk mødeform, hvor det moderne samfunds hurtige pulsslag blev omplantet til ungdomsbevægelsen", som det hedder i afsnittet om den nye kristne ungdomskultur. Vi får i bogen nogle indblik i livet på lokalt niveau. Den lyse og festlige profil i byerne blev ført frem som et modstykke til det tunge præg, der lå over KFUK og Ms sammenkomster på landet, og der bringes her et fint uddrag fra en rejsesekretærs beretning om en sammenkomst på landet, hvor de unge mænd stod i deres mørke stadstøj langs den ene væg og pigerne

"Et nyt og kærkomment Medlem i Ungdomsarbejdet indføres

*Da pastor Gad mente, at det vilde gavne Sagen, om KFUK'erne og KFUM'erne kom hinanden nærmere
(Illustration fra Blæksprutten 1934, tegnet af Jensenius).*

i deres sorte kjoler med lomme-tørklædet i de foldede hænder langs den anden. Det religiøse islæt får man et indtryk af i en beretning fra omkring århundredeskiftet: "Der holdes Bibelsamtale over fortsat Tekst. Alle Pauli Breve ere paa denne Maade gennemgaaede. Samtalerne gaa jævnlign noget trykket, men til tider ogsaa rigtig livligt". Ind i mellem kunne man ønske sig nogle flere af den slags udblik i det lokale foreningsliv. Undertiden har man fornemmelsen af, at KFUK, den organisation og de mennesker, der er bogens emne, forsvinder ud af hænderne på forfatteren, for i stedet at blive erstattet af nogle organisatoriske

debatter og spørgsmål (som uden tvivl fylder meget i KFUKs arkivalier).

Forskellen mellem by og land har ganske afgjort været stor inden for KFUK. Vi får indtrykket af, at KFUK i byerne, måske især i København, også så sig som en social institution, med vigtige sociale opgaver i forhold til enlige kvinder og børn. Edel Liisberg (1885-1928) var en af de kendte personligheder inden for KFUK, der repræsenterede den sociale kristendom. Der er et indlevet portræt af Edel Liisberg, der var en utrolig populær og efterspurgt taler i mellemkrigstiden. Personhistorierne er en af bogens stærke sider. De bidrager

til en levende fremstilling, og der er gjort meget ud af personskildringerne - af ledende personligheder som Henriette Knuth, "KFUKs mor", Olfert Ricard (der normalt forbindes med KFUM), der i en billedtekst karakteriseres som "elegant, dekadent og en smule arrogant", som nævnt Edel Liisberg og flere andre. I fremstillingen repræsenterer disse personhistorier nogle markante tendenser inden for KFUK: vækkelsen, det sociale engagement etc.

Det er givetvis rigtigt at gøre noget ud af det religiøse sprog, som HRC også gør. Det religiøse sprog, "Kanaans sprog", med alle dets "kryptiske henvisninger

til bibelcitater og salmesequenser" kan ikke forstås direkte. Det skal fortolkes og "oversættes", men det var med til at skabe den særlige missionske subkultur. Det afsluttende afsnit om vækelsesproblematikken er utrolig spændende. Spørgsmålet er, om det er lykkedes at få vækkelsen og det religiøse aspekt helt integreret i fremstillingen.

Når vi bevæger os ind på det sociale område, stødte de religiøse, og i dette tilfælde KFUK, næsten uundgåeligt imod arbejderbevægelsen, eftersom de unge arbejderkvinder også var en potentiel målgruppe for KFUK. Kampen for "Guds riges fremme blandt arbejderkvinderne" behandles også i bogen, ligeledes konflikterne med DSU i mellemkrigstiden. Der var klart tale om et kultursammenstød, sådan skal det forstås, og sådan beskrives det også af HRC. Det er et tema, som tidligere er behandlet i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1985 ("Arbejderliv: Knejspe-Kirke-Kino").

Det andet historiske hovedafsnit om KFUK i mellemkrigstiden har focus på KFUKs "antiholdning" til den moderne livsstil, som blev stadig tydeligere efter 1. verdenskrig. Fremstillingen tager afsæt i historien om et flådebesøg i Københavns havn i 1919, hvor dagspressen kunne skrive om de danske pigers løsgættede omgang med de franske og engelske matroser ("Langelinjemoral"). De unge pigers helt åbenlyse "utilbørlige" omgang med de fremmede marinesoldater var et tidligt udtryk for det sædernes forfald, hvis bekæmpelse skulle blive en hovedsag for KFUK i mellemkrigstiden.

Det er en spændende og velskrevet historie, HRC præsenterer for os. Der er mange gode

afsnit og iagttagelser. Jeg er dog ikke helt sikker på, at fremstillingen helt indfrier de intentioner, der lægges op i indledningen. Bogen giver imidlertid anledning til nogle mere overordnede principielle spørgsmål. Allerførst kan spørgsmålet stilles, om KFUKs historie kan skrives uden om KFUMs historie? Altså om pigerne (de unge kvinders) historie kan skrives uden drengenes (de unge mænds) historie? Spørgsmålet er for det andet, om KFUM og K's historie kan skrives uden om Indre Missions historie? Altså om de kristelige ungdomsorganisationers historie kan skrives uden om de voksnes religiøse bevægelses historie? Endelig for det tredje er spørgsmålet, om KFUKs historie (eller KFUM og K's historie) kan skrives for sig selv; om man kan besvare spørgsmålet om, hvad der "trækker" ved KFUK, hvis ikke man inddrager spejderne og sporten, dvs. boldspil om sommeren og gymnastikken i vintersæsonen? Altså om KFUKs historie kan skrives uden at inddrage de andre tilknyttede organisationers historie. Muligvis er denne identifikation af KFUK og KFUM med idrætten og spejderne et fænomen, der hører efterkrigstiden til? Det principielle metodiske spørgsmål er imidlertid, om subkultur-teorien har blokeret for en mere helhedsorienteret betragtning. Efter min opfattelse er en helhedsorienteret vinkel ganske vigtig for at forstå det sociale og religiøse miljø i og omkring KFUK og M i sin helhed, eksempelvis i et lokalt miljø.

Knud Knudsen

Arbejdsmarked og europæisk integration

Carsten Strøby Jensen: Arbejdsmarked og europæisk integration. En sociologisk analyse af den europæiske models etablering i EU. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København 1995, 428 s., kr. 425.-, ISBN 87-574-7440-0

I den folkelige modstand mod afgivelse af dansk suverænitet til EU har et af de helt centrale argumenter været "unionsglidebanen". Man tegnede et billede af EF og i endnu højere grad EU som en glidebane, hvor den føderale europæiske union lå for enden. Sagde man ja til den økonomiske integration - først Rom-traktaten og siden det indre marked - ville man nærmest uundgåeligt havne i politisk integration og fælles union, godt hjulpet af de fælles institutioner, Kommissionen, EU-domstolen og EU-Parlamentet, der alle havde en objektiv interesse i at fremme unionsprojektet der, hvor det var muligt.

Carsten Strøby Jensens (CSJ) bog viser, at analysen af unionsglidebanen hidtil har været mere forkert end rigtig. Men samtidig viser bogen, at fornemmelsen af glidebane og skjulte dagsordener ikke har været helt grebet ud af den blå luft.

CSJ's bog indeholder en analyse af de integrationsmekanismer, der virker på det institutionelle plan i EU i forhold til arbejdsmarkedsområdet. Bogen falder i to dele. I den første del beskriver CSJ nogle træk af den udvikling, der har sat etableringen af en EU-regulering af arbejdsmarkedet på den politiske dagsorden fra slutningen af 1980'erne. Undervejs forsøger Strøby Jensen at holde udviklingen op mod nogle

af de teorier, der har forsøgt at forklare udviklingen i EF/EU.

Selv om den empiriske gennemgang forekommer lidt springende, kan den anbefales som det hidtil bedste dansksprogede overblik over arbejdsmarkedsområdet som del af EU-udviklingen. Strøby Jensen viser, at den stigende økonomiske internationalisering har gjort, at de nationale arbejdsmarkedssystemer er blevet knyttet tættere og tættere til den internationale økonomiske udvikling. Men på trods heraf er der ikke sket meget med den europæiske integration på arbejdsmarkedsområdet. Arbejdsmarkedet reguleres fortsat næsten udelukkende inden for nationalstatslige rammer. Der har kun været få og marginale forsøg på en overnational EF-/EU-regulering.

Man kunne forvente, at internationaliseringen skubbede på unionsglidebaneprojektet. Men alligevel er tingene knap nok kommet ud af stedet. Som Strøby Jensen udmærket påviser, er den europæiske regulering af Industrial Relations(IR)-forholdene kommet mere og mere på den politiske dagsorden både i EU og i de nationalstatslige IR-organisationer.

Bogens anden del er mere mikrosociologisk anlagt, idet formålet her er at analysere betydningen af forskellige aktørers strategier for etablering af et europæisk IR-system. Til dette formål har CSJ valgt en række casestudier på både dansk og europæisk plan.

Det er Strøby Jensens hovedtese, at man bedst forstår, hvorfor og hvordan der etableres IR-institutioner på europæisk plan ved at se på de forskellige aktørers strategiske valg og handlinger. Hermed lægger han sig på linje med de dele af den internationa-

le IR-forskning, der i de senere år har fokuseret mere og mere på de forskellige interessenters strategiske valg.

Strøby Jensens casestudier viser en konflikt mellem nogle aktører, der forfølger en europæisk integrations- og konvergensstrategi, og andre der primært satser på at fastholde nationalstatslige positioner inden for en ny europæisk ramme.

De konvergens-strategier, som Strøby Jensens casestudier peger på, er de samme, som har bidraget til unionsglidebanespøgelset, nemlig Kommissionen, Parlamentet og (i mindre omfang i de konkrete cases) EU-Domstolen. Modsat er de nationalstatsligt orienterede aktører de samme som, navnlig tidligere, har frygtet, at unionsglidebanen ville undergrave det danske aftalesystem, nemlig de nationalstatslige IR-organisationer.

Forsåvidt bidrager casestudierne ikke med meget nyt. Aktørerne vælger grundlæggende de strategier, der svarer til de enkelte aktørers interesser og magtposition. Hvis man har siddet blot i nærheden af fagbevægelsens internationale forhandlere de sidste 10 år, er der ikke mange overraskelser, om nogen.

På det teoretiske plan rummer bogen dog et kærkomment opgør med en række af de neofunktionalistiske integrationsteoretikere. Det drejer sig om teorier, der primært blev skabt med afsæt i analyser af EF-udviklingen under tidligere tiders økonomiske vækst og den kolde krigs begrænsede Europa-politiske dagsorden. Det er udmærket, at Strøby Jensen med afsæt i 1990'ernes økonomiske stagnation og radikalt ændrede europæiske dagsorden gør opmærksom på de funktionalistiske forklaringsmodellers

store begrænsninger og fejlagtige forklaringsbilleder.

Men er Strøby Jensens analyse så uinteressant? Nej. Som læser står man tilbage med en spændende dobbelthed. På den ene side en historisk udvikling, som på trods af økonomisk internationalisering og diverse EU-instansers forskellige integrationstiltag viser næsten uantastede nationalstatslige IR-systemer. På den anden side en række europæiske IR-aktører specielt inden for arbejderbevægelsen, som gennem de seneste 5-10 år er begyndt at formulere stadigt mere fælleseuropæiske IR-strategier. Hvordan skal man tolke denne udvikling? Som en række faglige leders forsinkede tilpasning til en økonomisk internationaliserings uomgængelige krav? Eller modsat som fagbevægelsestoppens politiske EU-fokusering på trods af de nationalstatslige IR-systemers fortsatte styrke og udviklingsmuligheder?

Strøby Jensen påtager sig ikke at give svaret. Men hans analyser viser, at vi ikke nødvendigvis står over for hverken internationaliseringens politiske glidetur eller et fagligt forrædderi.

Strøby Jensen påviser, at den økonomiske internationalisering ikke automatisk skaber en politisk IR-integration i EU. Integrationen kommer kun, hvis tilstrækkeligt mange aktører med økonomisk, politisk og institutionel interesse i integrationen får styrke til at fortrænge bl.a. de aktører, der fortsat ser deres interesser bedst varetaget inden for det nationalstatslige IR-system.

Strøby Jensen påviser samtidig, at det ikke skyldes de faglige leders politiske forrædderi mod de nationalstatslige IR-systemer, når de i løbet af de sidste 10 år har stillet sig stadig mere

åben over for opbygningen af et europæisk IR-system. Fagbevægelsen traf et strategisk valg, som man så kan være enig eller uenig i. Ifølge CSJ skal fagbevægelsens integrationsvenlige strategi i bl.a. Danmark langt snarere forklares som et forsøg på at forsvare og nyformulere fagbevægelsens rolle i de nationale IR-systemer.

For fagbevægelsen har de sidste 10-15 år været karakteriseret af økonomisk deregulering på både nationalt og internationalt plan. Det Indre Marked har sammen med massearbejdsløsheden og den nyliberalistiske politik i de enkelte lande været med til at svække fagbevægelsens indflydelse på løn- og arbejdsvilkår. Spanien, Portugal og Grækenland har som nye EU-medlemmer været med til at øge forskellene i løn og velfærd inden for EU-familien, og udsigten til optagelse af en række østeuropæiske lande vil blot skubbe yderligere på denne udvikling.

Sat på spidsen kan man sige, at Strøby Jensens analyse lægger op til den tese, at dansk fagbevægelse er ved at blive europæisk for at kunne fastholde de nationalstatslige positioner, mens f.eks. den engelske fagbevægelses åbning mod Europa fra slutningen af 1980'erne skal ses som et forsøg på via EU at generobre det, der internt blev tabt til Thatcher.

Strøby Jensen påviser, hvordan den såkaldte 31. oktober aftale fra 1991 blev indgået under stærkt pres fra Kommissionen, Parlamentet og en række nationale regeringer. Kunne arbejdsmarkedets parter ikke finde ud af at lave europæiske aftaler, skulle de ikke forvente at få nogen central plads i det unionsprojekt, der var i støbeskeen. Siden da er det politiske pres taget af. Selv om den

europæiske faglige sammenslutning og de tilsvarende private og offentlige arbejdsgiverorganisationer, ETUC, UNICE og CEEP, med 31. oktober aftalen påbegyndte en europæisk aftaleregulering, er der ikke siden da sket et egentligt gennembrud for europæiske arbejdsmarkedsaftaler.

Strøby Jensens tese er, at det europæiske IR-system endnu hviler på et svagt fundament og står over for stærke nationalstatslige IR-systemer. Derfor vil udviklingen af et egentligt europæisk IR-system være meget afhængig af den generelle politiske EU-strategi, som specielt medlemsstaterne, men også Europa-Parlament og EU-Kommissionen lægger i de kommende år.

Strøby Jensens bog burde læses af alle, der gerne vil deltage i debatten om fagbevægelsens fremtidige strategi. Bogen viser, at fremtidens internationale IR-system er et strategisk og dermed politisk valg. Desværre er bogen ikke særlig stramt disponeret, og med sine næsten 500 sider bliver den formodentlig ikke godnatlæsning for ret mange fagligt engagerede.

Bent Gravesen

Grænsesøgning i tysk modstandsforskning

Christi Wickert (red.): Frauen gegen die Diktatur. Widerstand und Verfolgung im nationalsozialistischen Deutschland - Schriften der Gedenkstätte Deutscher Widerstand - Edition Hentrich, Berlin 1995, 224 s., DM 24.80, ISBN 3-89468-122-5

Den her foreliggende samling af artikler er udkommet som resultat af et seminar i Berlin 1993. Bogens 10 artikler er delt

op i tre hovedemner: ideologisk dissens og (racistisk) udgrænsning, politisk modstand og eksil og kvinder i nationalsocialistiske lejre - såvel straffe/arbejdslejre som kz-lejre. De fleste af artiklerne indledes med en begrebsdiskussion, der dels kan have generel karakter, dels tager sigte på artiklens specifikke emne. Et fællestræk for alle artikler er, at de har fyldige noter, der ikke mindst rummer en utrolig bred litteraturhenvisning.

I en indledende artikel opsummerer Christi Wickert modstandsforskningens historie (hovedsageligt den vesttyske forskning) frem til i dag. De tre overordnede begreber, som diskuteres og forsøges defineret og afgrænset, er: modstand (*Widerstand*), resistens (*Resistenz*) og dissens, altså det at have en anden mening. I sidste del af artiklen gennemgår Wickert eksempler på kvinders indsats indenfor politisk modstand og ideologisk samt hverdagsorienteret dissens.

Wickerts artikel afspejler et rimeligt virvar indenfor den tyske forskning, men der er dog fra 1980'erne, inspireret af Hans Mommsen, lagt en linje, der kræver, at modstanden ses udfra den sociale og samfundshistoriske udvikling under nazi-regimet, og at den ses som spejl på de politiske alternativer, der var til nazismen.

Wickert argumenterer også for, at kvinderne må bringes frem i lyset. Det er vigtigt, men problemet med synliggørelseshistorien er, at den istedet for at skabe nye definitioner på modstand, sådan som kønshistorisk forskning ville gøre det, giver sig til at udvide de bestående definitioner for at give plads for kvinderne.

En artikel i bogen demonstrere-

rer dissensbegrebet i forbindelse med katolske kvinder. Forfatteren skriver, at deres religiøsitet nærmest gjorde dem immune overfor Hitlerstyrets propaganda m.m., men de var generelt ikke systemkritiske, de hævdede blot retten til at udføre deres religiøse ritualer. Det er nok mere hensigtsmæssigt at opfatte sladder, vittigheder og visse dissensformer som en slags loyal uvillighed, sådan som Klaus-Michael Mallmann iflg. C. Wickert gør det, og dermed afgrænser det fra modstand, som f.eks. rammer systemets funktioner eller personer..

Endvidere er der en interessant og yderst kompleks diskussion af modstand i kz-lejrene, og den overvejelserværdige argumentation, at overlevelse af et kz-ophold kan siges at være modstand, fremsættes. "Under de betingelser, der var ved en politik, hvis mål var at udrydde racemæssigt mindreværdige, folk som led af arvelige sygdomme og politisk anderledes tænkende, lader den blotte overlevelse sig forstå som modstand" (s. 26). Grundlæggende må man, trods det sensible ved sagen, tillade sig at spørge til, hvordan man bar sig ad med at overleve.

Man må spørge sig, hvad målet for tysk modstandsforskning egentlig er? Er det at få skabt et så elastisk og vidtfavnende begreb, at antallet af dissidenter og modstandskæmpere stiger betragteligt? Eller er det at blotlægge, hvordan mænd og kvinder (under hensyntagen til kønsarbejdsdelingen og patriarkatsstrukturer) kunne mobilisere modstand i et ekstremt overvågningsfund med et totalt fravær af (politisk) opposition og underkendelse af store grupper som mindreværdige eller uønskede? Med en stat, hvor demo-

kratiet ikke var indøvet, og for en del af befolkningen ikke stod som et ønskeligt alternativ til Hitlers regime (jvf. Dansk Samling, der ikke havde parlamentarisme som mål for dets kamp)?

Det er uden tvivl afdækning af modstanden i alle dens former og indskrivning af kvinderne i den tyske modstandshistorie, der er målet. Problemet m.h.t. det sidste bliver magen til det vi kender her hjemmefra: Modstand eller den modstand, der har været fokuseret på, er typisk den mandedominerede; heltehistorien har spærret for ud- og indsigt i modstandens væsen. Det er måske i denne indledende fase af forskningen om kvinders form for deltagelse, at definitioner og positioner kommer til at virke så rummelige, at modstandsbegrebet næsten udvandes.

Det er dog ikke tilfældet i Klaus-Michael Mallmanns artikel *Zwischen Denunziation und Roter Hilfe. Geschlechterbeziehungen und kommunistischer Widerstand 1933-1945*, der arbejder ud fra et kønshistorisk perspektiv, hvorved f.eks. arbejdsdelingen mellem kønnene belyses. Endvidere er artiklen interessant, fordi den fokuserer på det i det tidligere Vesttyskland noget fortrængte undersøgelsesfelt, nemlig kommunistisk modstand. Malimann indleder med at redegøre for kommunistpartiets køns politik. I Weimarrepublikken var partiet den radikaleste fortalere for lighed mellem kønnene, men i virkelighedens verden forblev det et mandeparti. På hjemmefronten realiseredes sjældent ligestilling, mange ægtemænd var iøvrigt uvillige overfor kvinder i partiet, og de udøvede i bedste fald, med Mallmanns ord, et "mildt patriarkat" i hjemmet.

Denne situation blev ikke

ændret efter illegaliseringen. Tværtimod kan man næsten sige. Nok lykkedes det kvinderne at manifestere sig i modstandskampen, deres repræsentation modsvarer stort set deres tilslutning til partiet. Men Mallmann konkluderer, at kvinderne havde en lavere status i modstandsgrupperne. De indtog ikke ledende poster på trods af, at der fandtes flere veluddannede og skolede kvinder, hvilket Mallmann dokumenterer ved gennemgang af forskellige kvindebiografier til sidst i artiklen. Kvindernes indsats lå indenfor det, som lod det kulturelle køn (gender) udnytte optimalt, kurertjeneste, omsorgsarbejde mm. Altså en situation ganske lig den vi finder i Danmark. Artiklen viser også, at kønsarbejdsdelingen måske nærmere skærpedes under illegaliteten, et forhold, der også minder om situationen i Danmark.

Mallmanns artikel er interessant pga. parallelbeskrivelse mellem det kommunistiske familieliv, partiets holdning og modstandskampen. M.h.t. familielivet er det nævnt, at teorierne om kønnenes ligeberettigelse ikke realiseredes i praksis. I virkeligheden, skriver Mallmann, følte kvinderne til politisk aktive mænd ofte dette som en yderligere belastning. Dels var han tit væk, dels var det politiske liv vigtigere end familien; hertil kommer så, at mændene forventede forplejning og opvartning, når de endelig var i hjemmet.

Mallmann påviser også kontinuiteten ved hjælp af retsprotokoller, der viser, hvordan kvinder efter 1933 benyttede lejligheden til at slippe af med en i deres øjne belastende mand, idet de simpelthen angav ham til Gestapo. Det er endnu uafklaret, hvorvidt de kvinder, der benyttede

denne mulighed, var blevet indgiftet i det kommunistiske miljø og derfor muligvis ikke besad den rette loyalitet, ligesom det heller ikke er klart, hvilke kvinder fra det kommunistiske miljø, der rekrutteredes til "Rød hjælpegupperne, det absolutte kontrapunkt til angiverne.

Omvendt findes holdninger overfor kvinder, som griber tilbage til hekseprocessernes tydningsmønster. Mændene fandt, at deres kvinder var besatte af Hitler, eller de betegnedes dem som "Hitlerhore" eller "Hitlerse". Mailmann påpeger, at disse ytringer ikke kun knytter sig til et kommunistisk miljø. Mallmann slutter af med at opfordre til at undgå helte- og lidelsesperspektivet i modstandsforskningen og betoner nødvendigheden af at betragte modstanden ud fra køns-historisk synsvinkel - man må rekonstruere kønnenes handling- og spillerum for at undgå en opdeling i sort/hvid, skurk- og heltepositioner. Man skal arbejde med den ubekvem del af historien for at vinde nye indsigter. Det er jo et historiesyn, som kan bringe kvindehistorien ud af fastlåste positioner (kvinden som det andet køn) og ikke mindst bringe konsensus-historien ud af kurs og forhindre et forsøg på at arbejde med at bringe historien ind i bestemte (opportune for sig selv eller andre) baner.

Malimann slutter sin artikel med et citat af Thomas Nipperdey: "Historiens grundfarve er ikke hvid eller sort, dens grundmønster er ikke som et skakbræts kontraster: historiens grundfarve er grå i undelige schatteringer" (s. 92).

Med den tone som udgangspunkt er der ingen risiko for en renvaskning eller forskønnelsesproces af historien. Jeg føler mig

ikke mere afklaret i forhold til den tyske modstandsforskningens begreber, men er efter læsning af Christi Wickerts artikel klar over, at det for Tyskland implicerer andre faktorer og ikke mindst, at der er et stykke vej at gå mht. kvindernes indskrivelse i modstandshistorien. Det er også vigtigt, at kvindeforskningen ikke skal bruge tid på at legitimere, at kvinder gjorde modstand.

Gedenkståttes leder Peter Steinbach siger i forordet, at han nødtigt ser, at udgivelsen opfattes som udtryk for "Political Correctness", men som et ærligt forsøg på endelig at give forskning i kvinders modstandsarbejde en ligeværdig placering indenfor historieforskningen.

Hvorvidt baner udgivelsen så vej herfor? Jo, artiklerne demonstrerer faktisk en veludviklet forskning i forskellige aspekter af kvinders modstand og dissens og flere af artiklerne udsender signaler om en forskning blottet for sort/hvid-tænkning, heltindehistorier og forsøg på at gøre tyskerne til et folk af dissidenter, samtidig med at de demonstrerer, at tysk modstandsforskning tilsyneladende har bredere undersøgelsesfelt at forholde sig til.

Else F. Poulsen

Fattigdom og kunst

Andrea Zupancic (red.): Armut's Zeugnisse. Die Darstellung der Armut in der Kunst des 20. Jahrhunderts. Fritz-Hüser-Institut/Museum am Ostwall, Elefanten Press, Berlin 1995, 160 s., DM 38.-, ISBN 3-88520-569-6.

Bogen er skrevet som katalog til en udstilling på Museum am Ostwall i Dortmund og udgivet af museet om Fritz-Hüser-in-

stituttet sammesteds. Institutet er oprettet i 1923 af stålarbejderen Fritz Hüser, der da startede en privat samling af bøger, tidsskrifter, grafik og dokumenter vedrørende arbejderbevægelsen. I 1973 overgik samlingen i byen Dortmunds eje og er nu et videnskabeligt institut for arbejderkultur. Det fremgår ikke klart, hvordan sammenhængen mellem institut og museum er.

I bogens forord, der er skrevet af præsidenten for den tyske forbundsdag, påpeges, at kunsten kan gøre os opmærksomme på behovet for det samfundsmæssige-politiske engagement i kampen mod fattigdom i vor tid. Det æstetiske kan bruges til at vise sociale problemer og misforhold.

I redaktøren Andrea Zupancics indledende artikel, *Die Darstellung der Armut in der deutschen Kunst des zwanzigsten Jahrhunderts, Fremstillingen affattigdom i det 20. århundredes tyske kunst*, gives en kort, men fyldestgørende oversigt over tendenser i fremstillingen af fattigdom. Det kan f.eks. være svært at vise sult rent billedmæssigt. Man kan vise menneskelig kontrast, som man gjorde i forrige århundrede i genremaleriet, med rige mennesker bogstavlig talt sat op over for fattige og sultende, eller som i dag i abstrakt kunst, hvor det for eksempel har været nødvendigt at verbalisere ved at lade ordet "Hunger" indgå i maleriet for at give det rigtige clou. Heinrich Zille er et eksempel på en kunstner, der præsenterede de mest horrible fattigdomsscener med ironi, på en ikke-distancerende men indlevende måde.

I 1921 kunne man se et brev trykt i tidsskriftet "Der Gegner". Det var underskrevet af medlemmer af kunstnersammenslutning-

gen "Novembergruppe", bl.a. George Grosz og Otto Dix, som opfordrede kunstnere til at arbejde for en revolution ikke blot af kunstnerisk-æstetisk karakter, men af de konkrete samfundsforhold.

Efter Første Verdenskrig var mange kunstnere orienteret mod det kommunistiske parti. En udstilling i 1926 vakte opmærksomhed; men ikke for det gode: Det ansås ikke for fremmede for perspektiverne for en bedre fremtid at fremstille armoden. Kunstkritikerne var lige så forbeholdne som magthaverne i Moskva.

I slutningen af 1920'erne dannedes kunstnersammenslutningen "Vagabondernes Broderskab", "Die Bruderschaft der Vagabunden", som var en temmelig blandet forsamling. En stor del af dem var selv lærte, men det lykkedes forbavsende mange af dem efterhånden at ernære sig som kunstnere. Blandt motiverne var livet på landevejen og arbejdsløsheden, men også indtryk fra rejser i Syden. Gerhart Betermans serie *Arbeitslose in der Dachkammer*, *Arbejdsløse i tagkammeret*, fremhæves, fordi den viste arbejdsløshed ikke blot som en ydre tilstand, men som en dyb, indre smerte, der fører til en depressiv stivnet tilstand.

Ved nazisternes magtovertagelse i 1933 fik den socialistiske kunst en brat ende. Værkerne fik mærkatet "entartet", nogle kunstnere blev forfulgt, og mange drog i eksil. Efter krigen vendte kunstnerne sig enten mod revolutionær amerikansk kunst, eller de frembragte socialistisk kunst, hvis de boede i det nye Østtyskland - ikke i den depressive stil, der havde været fremme

i 20'erne og 30'erne, men i en optimistisk, heltedyrkende realistisk sovjet-stil.

I 1950'erne var fattigdom stadig et motiv i tysk kunst, men så forsvandt fattigdommen ud af synsfeltet i flere årtier. Vesttyske kunstnere gik helt andre veje, inspireret af abstrakte kunstnere som Henry Moore og Marcel Duchamp. I Østtyskland fortsattes den positive ikke-problematiserende stil. Først i 1980'erne, da det tyske samfund polariseredes, og arbejdsløshedens spøgelse lurede i horisonten, begyndte man igen at beskæftige sig med fattigdom som begreb og motiv i Vesttyskland. Den amerikanske kunstner Duane Hanson boede i Tyskland i en årrække, og to af hans kunstværker var med på Dortmundudstillingen, som kataloget er skrevet til: En skulptur, der forestiller tre bumser i Bowery i New York og en lige så naturtro figur af en yngre mand, der helt tydeligt nu er arbejdsløs og boligløs, men som indtil for nylig var en almindelig, agtværdig amerikansk borger med arbejde, hjem og familie.

Oversigtsartiklen slutter med en beretning om kunsten, samfundet og kirken i dag: Uden for Kölns domkirke byggede en hjemløs kunstner for nogle år siden et skur, hvor han bor og samtidig arbejder med at skabe et kunstværk i form af en klagemur. Han får hjælp af andre hjemløse til at hænge papplader op, som folk har skrevet deres klage på. Her er der et sted, hvor alle er velkomne til at læse deres bekymringer og frustrationer af. Kirken er ikke positiv over for den uindbudte beboer og nabo, men man har indtil nu ikke

effektueret de domstolsafgørelser, der har bestemt, at kunstværket og hytten skal rives ned. En protestskulptur i tidens ånd.

Den øvrige del af bogen er dels biografier over kunstnere, der har beskæftiget sig med fattigdom som motiv, dels tematiske artikler. Lothar Fischers artikel om Heinrich Zille er en fin biografisk gennemgang af en kunstner, der i denne sammenhæng ikke er til at komme uden om. Det samme gælder artiklen om Käthe Kollwitz, skrevet af Julia Dech: *Illusionslose Nähe und soziale Neugier*. En artikel hedder "Meine Waffen: Pinsel, Kohle, Feder, Bleistift sollen hauen und stechen" og handler om kunstnerne Hans Baluschek (1870-1935), Otto Nagel (1894-1967) og Conrad Felixmüller (1897-1977).

En af de måske ikke så kendte kunstnergrupper er den ovenfor nævnte "Bruderschaft der Vagabunden", som eksisterede fra 1928 til 1933. Også dens historie gennemgås i en artikel. Resten af artiklerne er tematiske, og af disse skal især fremhæves Ruth Köppens om kvinders fattigdom, "Weibliche Armut im Wandel".

Bogen er som nævnt oprindelig katalog til en kunstudstilling og indeholder følgelig katalog over de udstillede værker, fotohenvisninger m.v., som kan være nyttige, hvis man er på udkig efter illustrationer i en eller anden sammenhæng. Trods sin herkomst er der tale om et særdeles velskrevet og vidtspændende værk. En bog om fattigdom som en del af europæisk kultur. Den kan anbefales på det varmeste.

Anne-Lise Walsted